

Dalasäckpipan: festens, högtidens och trolldomens instrument

Linus Fröblom

SAMMANFATTNING

Dalarnas säckpipetradition har under det senaste seklet gått från att ha varit ett bortglömt sidospår i musikhistorien till att bli ett kulturarv som studeras och beundras av såväl akademiker som musicerande entusiaster. Västerdalspipan, som den ofta kallas, har spelats av många beryktade spelmän i socknarna intill just Västerdalälven och Vanån, vilka har gett Västerdalspipan sitt namn. Många av dessa spelmäns låtar och seder har blivit dokumenterade i olika historieskrivningar genom åren. Men på grund av bristande källmaterial vet man tyvärr inte så mycket som man hade velat om var, hur, när och för vem säckpipan hade en betydande funktion. Den här artikeln ämnar ge en kritisk överblick om vad vi vet, och många gånger inte vet, om säckpipans kulturella funktion i säckpipe-socknarna i Dalarna.

BILD: SÄCKPIPA AV VÄSTERDALSMODELL INKÖPT AV SPELMANNEN CARL GUDMUNDSSON, VÄSTANVIK, LEKSAND. DM 18192. FOTO: PER ERIKSSON, DALARNAS MUSEUM.

Introduktion

LÖRDAGSKVÄLL MAJ 1865

Längs en tät och brokig stig nedför berget vid Forsbodarna nära utkanten av Flosjön traskar ett sällsamt par fram i försommarkvällen. Solen står högt på himlen och skogens åter blommande härlighet sprider en magisk doft omkring sig. Mannen och kvinnan är inte festklädda, trots att det är lördag. "Ingen får tro att vi har det gott ställt" brukade mannen alltid säga. Kvinnan bär på en korg som än så länge är tom men som snart väntas fyllas med nödvändiga läckerheter så som fläsk, strömming och nymalet mjöl så fort de kommit fram till byn. Förra veckan hade de vandrat de närmare fyra milen från Björkeberget i Siljansnäs till sitt sommaruppehälle i Forsbodarna. Den årliga promenaden var alltid besvärande både för paret och för djuren - hjorden med getter och den enda kon. Men resan var alltid mödan värd. Mannen såg besynnerlig ut. Med sina gamla kläder och det djupa ärret som gick över pannan och ansiktet och med sitt egendomliga instrument under armen kunde man inte tro att han var annat än en trollkarl. Det var precis så han ville få det att se ut. Nedstigna från berget blev deras närvaro känd. Mannen och kvinnan hörde ljud från buskagen som omgav dem. Det var byns barn som hade fått nys om att paret hade återvänt för sommaren. "Där är han" sade något av barnen. "Björndräparn. Han som dödat över hundra björnar med bara händerna. Gå inte för nära, då trollar han bort dig, så som han gjorde med killen som spottade i hans hatt." Mannen log när han hörde att myterna om sig själv hade spridit sig till de yngre. I snart trettio år hade han försökt upprätthålla sitt rykte som en ursinnig trollkunnig finne, en skoningslös björndödare. På något förunderligt sätt hade det mytomspunna ryktet gjort tillvaron lättare för honom och hustrun Stina. De var alltid välkomna vart än deras vandringar tog dem och människor behandlade dem för jämnan med respekt. Hans berättelser och påstådda trolldom gjorde också bönderna givmilda. De var skyldiga att förse dem med vissa förnödenheter, även om mängden och kvaliteten kunde variera. Han var ju trots allt anställd som socknens officiella björndödare och de fick ofta en förmånlig utfodring. Förtrogen att ge sin publik vad de vill ha plockade han fram sitt instrument och började spela. Barnen kom närmare för att höra vad mannen spelade på sitt besynnerliga instrument. Som förbäxade gick barnen bakom paret den sista biten in till byn medan mannen, den legendariska Nergårds Lars, spelade på sin säckpipa.

Historierna om Nedgårds Lars (1813-1895), björndödaren från Nås finmarker som blev känd som en trolsk kringvandrande säckpipespelare, är kanske de mest omfattande som finns om någon av Västerdalarnas mytomspunna ”pösusspelmän”. Redan under hans livstid hade ryktet om honom nått legendstatus i flera delar av Dalarna. Han tillhörde en lång rad av prominenta säckpipespelare som en gång i tiden formade Västerdalarnas säckpipekultur. En tradition som länge varit bortglömd men som idag har fått nytt ljus kastat över sig. Idag finns omfattande litteratur om säckpipans intåg i de svenska bondesamhällena och mängder av nytillverkade säckpipor av västerdalsmodell spelas av entusiaster runt om i världen. Man kan idag till och med bli riksspelman på svensk säckpipa.

Tidigare musik och folklivsforskare har gjort otaliga försök att redogöra för säckpipans tradition och historia i de svenska bondesamhällena. Men på grund av att mycket av källmaterialet består av fragmentariska upplysningar, som främst har gjorts av utomstående reseskildrare under det som vi brukar kalla för nationalromantiken, saknas emellertid djupare stöd för säckpipans kulturella funktion för människorna som levde i Dalarnas isolerade socknar. Mycket av det tidiga källmaterialet om Västerdalspipan nedtecknades med syftet att dels hitta musik som kunde återanvändas för att ge en nationell klang i den samtida konstmusiken och dels för att generellt skapa en bild av Dalarna som länge ansågs vara som den svenska urkulturens högberg. Därav blev bilden något romantiserad och mytologiserad. En kritik som ofta riktats mot många av 1800-talets reseskildrare är att dess syfte snarare handlade om att försköna och främja en nationalistisk idyll än att återge hur samhällena i Dalarna faktiskt såg ut. Källorna om säckpipan och säckpipemusiken har därför väldigt varierande värde beroende på upptecknarnas bakgrund och syfte.

Vi bör därför betrakta de tidiga källorna med ett visst kritiskt öga och vara medvetna om syftet bakom många av de nedtecknade låtarna och historierna om Dalarnas säckpipekultur. Bevisen är dock tillräckligt många för att de sammantaget ska vittna om en lång och anrik tradition som är fylld av karismatiska spelmän, känsloladdade seder och tänkvärda anekdoter, vilket i sin tur öppnar upp för vidare frågeställningar och tolkningar om den gamla säckpipetraditionen i Dalarna.

Vad vet vi om Dalarnas säckpipekultur och vad måste vi många gånger anta att säckpipan hade för funktion i socknarnas samhällen? Vad var säckpipan egentligen för typ av instrument när den användes i de svenska bondesamhällena? När användes det? Vilka var säckpipespelarna? I den här artikeln närmar vi oss den kulturella miljö som säckpipan bidrog till att skapa i Västerdalarna. Den är ett försök att ge en kritisk inblick i de källor som berättar den svunna historien om Västerdalspipan - instrumentet som en gång i tiden var festernas och högtidernas ljuspunkt men som också ansågs som ett skrämmande påfund hämtad från de trolska och mytomspunna finmarkerna.

Spanjoren

Hur kom det sig att säckpipan, ett ofta kallat "urtidsinstrument" som spelades redan av sumeriska hedrar i forna Babylonien, fick fäste i de mest avlägsna socknarna längs Västerdalälven och Vanån i Dalarna? Forskare är något oeniga i frågan. Vissa påstår att spridningen av säckpipan kan kopplas till, av tidigare forskares benämning, "kelternas och zigenarnas folkvandringar", medan andra menar att den skeppades över antingen från Tyskland eller från Baltikum under medeltiden. Vissa är till och med frestade att tro att säckpipan kom fraktades över till Sverige från Storbritannien av vikingarna under 8- och 900-talen. När reseskildraren Maximilian Axelsson (1855) reser runt i Västerdalarna i mitten av 1800-talet får han höra en skröna som länge hade berättats om hur säckpipan kom till Dalarna:

"Då skulle legosoldater från Spanien ha tjänat i dansk-norska armén under Kristian II vid slaget i Jutmyran och Skottmyran 1521. Hären nalkades västerifrån siljanssocknarna. När mmora- och venjanskarlar tågade för att möte dem hade de hunnit besätta byn Kättiboda, som nu heter Kättbo, och dalkarlarna avvaktade deras vidare march invid den myr som hädanefter fått beta Skottmyren. Vid slaget som följde skulle en sådan spansk legosoldat ha blivit tillfångatagen och han ska ha varit den som införde bruket av säckpipa i trakten."

Vem var denna spanska legosoldat? Och var det verkligen denne som av en slump råkat ha med sig en säckpipa och som blev en omedelbar hit bland dalkarlarna? Säggen om den frihetsberövade spanjoren har, enligt forskarna, inget belägg för att verkligen ägt rum och kan därför kännas lite för bra för att vara sann. Samtidigt går det inte att förmildra att Venjan, vars karlar omtalas i myten, var den ort där säckpipan enligt Mats Rehnberg (1942) hade längst och starkast fäste. Även den specifikt omnämnda, till Venjan angränsande byn, Kättbo (Venjans socken) omtalas ofta som ett säreget säckpipenäste. Är det bara ett sammanträffande att den äldsta säggen om säckpipans intåg i Dalarna blev den ort där säckpipekulturen frodats som allra längst och mest? Kanske. När Axelsson hör denna historia har de gått närmare 350 år sedan händelsen skulle ha ägt rum och eftersom den förmodligen har spridits muntligt har myten om spanjoren troligtvis omformulerats och korrigerats ett antal gånger fram till att Axelsson nedtecknade den. Kanske vittnar historien snarare om vikten av att saker och händelser bör ha en historia för att kunna tillskrivas mening i och för sin kontext? Vi bör därför kanske inte tolka myten som sanningsenligt bevismaterial för säckpipans härkomst i Dalarna utan snarare som ett verktyg för socknarna att betona säckpipans, säckpipetraditionen och dalkarlarnas långa och meningsbärande historia.

Myten om spanjoren pekar dock, om inte annat, på en annan vanlig uppfattning som invånarna i dalasocknarna tenderade att ha om säckpipan, nämligen att säckpipan var ett gammalt instrument.

Detta har bland annat beskrivs i vår första skriftliga säckpipekälla där brukspatronen Abraham Abrahamsson Hülphers vid en resa i Malung 1757 skriver i sin dagbok att ”säckpipa, Sotharpa och Nyckel-giga woro i förra tider mer bekanta Instrumenter här i orten.” Eftersom majoriteten av källmaterialet om den äldre säckpipetraditionen i Dalarna är avgränsat i sporadiska reseskildringar från främst artonhundratalet råder emellertid brist på kunskap om när säckpipan generellt hade sina glansdagar. Vi vet inte när säckpipan ansågs ingå i standardinstrumenteringen i de forna bondesamhällena, bara att många av människorna som mötte reseskildrare som Hülpher (1757), von Unge (1826), Craelius (1837), Axelsson (1855) eller Forslund (1922) m.fl, trodde att säckpipan hade varit ett mer aktuellt instrument än vad den var i dessa upptecknares samtid. Samtidigt verkade denna förlegade antydning bero på vilket sockensamhälle man frågade. I den isolerade skogssocknen Venjan till exempel, beskrevs säckpipetraditionen vara utpräglad och den hölls levande genom ett flertal omtalade säckpipeblåsare ända fram till 1900-talets början. I Nås, där det också spelats säckpipa, menade man att instrumentet gav en ”älderdomlig klang”. Detta synliggörs i följande musikexempel Gammal Brudmarsch från Nås Finnmark där låten, eller brudmarschen, tituleras som just ”gammal”.

Gammal brudmarsch från Nås Finnmark

Spelad av Nergårds Lars på säckpipa

Uppteckn. Carl Gudmundsson

The image shows a musical score for a piece titled "Gammal brudmarsch från Nås Finnmark". The score is written in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a time signature of 2/4. It consists of three staves of music. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp, and a time signature of 2/4. The second staff starts with a measure number '6' below the first measure. The third staff starts with a measure number '13' below the first measure. The music is a traditional Swedish folk tune, likely for bagpipe.

BILD: UPPTECKNING, FORSLUND, NÅS, S. 38. NOTBILD AV J. TIDERMAN-ÖSTERBERG

Bröllop

”[Säckpipe] Låtarna klingade väl mest och bäst vid bröllop”ⁱ.

Bröllop var, precis som de är nu, en stor, viktig och festlig högtid i Dalarnas socknar. De var stora festtillfällen fyllda med god mat, traditionsenliga riter och självklart också *musik*. Enligt traditionen skulle de spelande spelmännen leda brudparet ut ur kyrkan och möjligtvis också vidare till den plats där festligheterna skulle fortsätta. De kunde bland annat spela så kallade brudmarscher som i exemplet ovan. Detta ansågs vara en privilegierad och ärofylld uppgift som spelmännen tog väldigt allvarigt på. Under en sådan riktigt storslagen bröllopsfärd i Lindesnäs 1883 leddes ett spann på 40 vagnar av de välkända ”Guckubröderna” från Malmsta i Nås, spelandes säckpipa (brodern Olof 1828-?) och fiol (brodern Anders 1831-?). Någon gång under vagnsfärden började troligtvis Gucku Olofs säckpipa att tryta och ge i från sig en hiskelig klang varpå han snabbt måste springa ner till älvkanten och doppa sin säckpipa i vattnet. ”På det viset blev den mjuk och tät” menade hemmansägaren Jont Halvar Anderson från Heden, Nås, som deltog vid bröllopetⁱⁱ. En annan teknik för att göra säcken fuktig och välljudande, och för att själv kanske bli lite avslappnad på viktiga bröllopsvenemang, var att hålla brännvin i säcken. Gucku Olof beskrevs dock som en sällsynt skötsam spelman och var därmed inte lika glad i flaskan som andra spelmän. Gucku Olof ansågs vara en skicklig säckpipeblåsare som ”spelade rena toner” och att bröderna Gucku skapade väldigt vacker och stämningsfull musik tillsammansⁱⁱⁱ. Nedan följer en upptecknad version av en låt som ska ha spelats av Guckubröderna.

Guckulåt

Uppteckn. Karl Sporr

BILD: LÅT EFTER JOSEFS LARS OLSSON. UPPECKN. I SÄCKPIPAN I NORDEN, S. 450. NOTBILD AV J. TIDERMAN-ÖSTERBERG. LÅTEN FÖREKOMMER, PRECIS SOM ALL ANNAN MUSIK, I MÅNGA VARIANTER.

Säckpipans säregna klang och närvaro på socknarnas fester och bröllop var inte lika populärt överallt. 1826 närvarar ”landsvägdpoeten” Otto Sebastian von Unge på ett bondbröllop i Venjan och beskriver händelseförloppet så här:

”Jag bivistades i Venjan ett bondbröllop, der anrättningen var ovanligt appetitlig, för att stå på ett Wenjansbord. Eburu sjelfva det äkta paret såg ut att tänka mera på nöden än på lusten af äktenskskapet, sattes ändock bröllopslaget i rörelse af en säckpipa, hvilken lät pina ur sig någonting, som skulle vara dansmusik, och hvarvid jag, så långt nykterheten tillät mig, imiterade detsamma”^{vi}.

Även riksspelmannen Olof Tillman från Forsgärdet menade att ”... ingen pösspelare var nå vidare spelman”, vilket han sade i samband med en utsaga om den tidigare nämnda Nedgårds Lars, samt Flodas mest beryktade säckpipeblåsare Oppigårds Lars (1830-1908)^v. De vittnades om att många säckpipespelare (bland annat ovannämnda) endast spelade när det blev erbjudna mat och framför allt sprit, vilket onekligen bör ha försämrat spelmotoriken hos de spelmän som hade spriten som policy för att uppträda. Samtidigt går det inte att förmildra att säckpipeblåsarnas närvaro vid bröllop ansågs vara tradition och inte bara ett uppträdande med felfrihet som mål, vilket vi kan se i von Unges ”bröllopsrecension” från Venjan. En artefakt som överlevt svunna tider och som troddes vara lika gammal som socknen själv^{vi}. Att ha säckpipa närvarande vid bröllop ansågs som mer eller mindre kutym vid ett traditionsenligt bröllop i Västerdalarna eller Venjan och måste därför antas ha haft en väldigt betydelsefull funktion inte bara för stämningens skull utan även för att helga traditionella seder.

BONDEBRÖLLOP PÅ EN KROG 1527, TRÄSNITT AV ERHARD SCHÖN (1491-1542). AKG IMAGES.

Dansen

”Bland sina synnerliga nöjen anser allmogen dans. Den vanligaste är Ring och Hanbopolskan, äfven Walsen har här blifwit adopterad. Cavaljerer äro Näskarlarna icke och älskarinnorna få oftast dansa om med hvarannan, under det deras älskare likaledes swänga om med hvarannan. De långa skinnpälzarne, hwilkas skört stå ut som vingarne på de största slagbökar, i förening med de krokiga benen samt hatten, som under hela balen sitter på, ger dessa danser ett snartycke af masqueraderne. Takten är så wälmarquerad, att den nedtystar violen och den tjutande säckpipan, hwilket instrument oftast brukas wid lekararne - Craelius (1837)^{vii}”

Den ikoniska dansen på logen klingar nog inte allt för obekant i dagens föreställningar om det gamla Sveriges lördagsnöjen. Precis som på många håll idag var fester och dans uppskattade

händelser som man längtade efter i de gamla bondesamhällena i Dalarna. Det var mötesplattformar för socknarnas ungdomar där de bekymmersfritt kunde åtnjuta fritidens nöjen som musik, dans, alkohol, och inte minst kärlek. Festen och dansen gav därför också speltillfällen för socknens musiker där det för en liten slant eller sup kunde ackompanjera festfolket ända in på småtimmarna. Man spelade långdanser, visor, polskor och brudmarscher eller trakterade de lokala festlekarna som exempelvis den så kallade "Huppleken" i Floda^{viii}. De flesta av de nedtecknade säckpipespelarna som finns verkade oftast på danser i samma socken som de bodde i. Några var kringvandrande spelmän, som till exempel Nedgårds Lars, andra kombinerade nytta med nöje och ackompanjerade dans på sina arbetsrelaterade resor till sydligare socknar längs älven. I Mockfjärd berättades det om att västerdalkarlar från de över socknarna kommit ner till Mockfjärd på sin kabbflottar längs älven och haft med sig - "en kulla som lagade mat och en spelman som blåste säckpipa"^{ix}.

TECKNING FRÅN 1854 AV DEN NORSKE KONSTNÄREN ADOLPH TIDEMANN (1814-1876). BILD FRÅN NASJONALMUSEET.

Vi talar alltså här om ett slags flytande festekipage som färdades längs Västerdalälven och Vanån och som stannade till och spelade för socknarnas danssugna. Sådana "flytande fester" kunde vara ett vanligt inslag under sommarmånaderna när jobblystna sökte sig till sydligare arbetsgivare runt

om i Bergslagstrakten för att antingen arbeta i någon tilltagande industri eller för att sälja produkter från hemsocknen. Ibland kunde flottarna resa ända från Venjan som under lång tid tillverkade bland annat laggkärl som sålde bra i sydligare regioner. En säckpipeblåsare som gjorde sig känd för att ofta resa och spela på sådana flottfester var Lissel Anders Jerk (1828-?) från finngruvan i Venjan^x. Många minns hur han och hans kollegor stannade till vid någon av älvarnas utposter och spelade dansmusik för ungdomen. Bland annat Gudmunds Nils Larsson (1892-1949) som själv kom att bli den sista säckpipespelaren i Dalarna med nedärvd tradition: ”sista gången [han hörde Lissel Anders Jerk spela] var på kolbryggan i Brintbodarna”^{xi}. Lissel Anders Jerk var även en duktig tillverkare av säckpipor och tillverkade bland annat Gudmunds Nils far, Gudmunds Lars säckpipa.

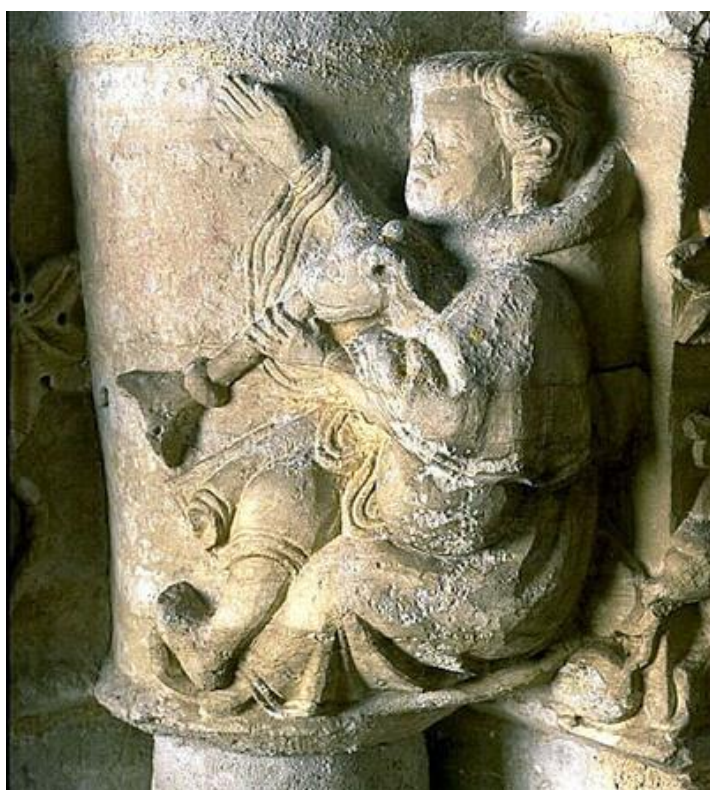

GUDMUNDS LARS SÄCKPIPA, DM 23462. FOTO: PER ERIKSSON, DALARNAS MUSEUM

Att föreställa sig ett dansgolv som ackompanjeras av en säckpipa låter kanske främmande för vissa moderna öron. Men för en fattig bondesocken i mitten på artonhundratalet som sällan hörde dansmusik var säckpipans närvaro ett bekant och uppskattat inslag och bidrog förmodligen till många oförglömliga fester.

Vallinstrument

Det kanske minst dokumenterade funktionsområde som säckpipan hade är som vallinstrument. Av våra källor från 1800-talet nämns det egentligen bara i periferin men i de äldre källorna är det som vallinstrument säckpipan oftast framträder. En av de första att nämna säckpipespel i det svenska bondesamhället var senmedeltidens främste skildrare, biskop Olaus Magnus Gothus, som 1555 skriver om ”...herdarnas sed att före med sig till betesplatsen en tvåhornad pipa, på landets tungomål kallad seeckpipa”^{xii}. Även de otaliga kyrkmålningarna från tidig medeltid föreställer ofta säckpipespelande heddar, som i följande exempel från Martebo kyrka på Gotland, troligen uppfört kring sekelskiftet 1200-1300-tal, som tillhör bland de äldsta beläggen för säckpipans existens i Norden^{xiii}. Samtidigt känner vi till att många av mer nyligen upptecknade säckpipespelare sysslade

med fäbodbruk och djurhållning vilket gör att vi många gånger får gissa att säckpipan kan ha använts i vallningssyfte. Till exempel berättades att vår tidigare nämnda Oppigårds Lars hade fäbodställe vid Skärklacken i Floda där han ”...spelade på säckpipa då han buffrade med korna och hade mycket getter...”^{xiv}.

MARTEBO KYRKA AV LUNDBERG, BENGT A –

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD, SWEDEN - CC BY.

[HTTPS://WWW.EUROPEANA.EU/SV/ITEM/91622/RAA_KMB_16000300012667](https://www.europeana.eu/sv/item/91622/raa_kmb_16000300012667)

Även Nedgårds Lars var fåbodbrukare och brukade kombinera sommararbetet med att spela säckpipa för byborna i Floda^{xv}. Han brukade bland annat ackompanjera sina egenkomponerade ”getlekar” vid allmogens danser vilket, åtminstone, avslöjar vart Nedgårds Lars kan ha hämtat sin inspiration. Det finns alltså starka skäl att tro att de säckpipespelare som även drev fåbodbruk eller andra näringar kopplade till herdeväsendet kan ha använt säckpipan för att valla djur eftersom det uttalat indikeras i källmaterialet. Detta skulle i så fall innebära ett kontinuerligt användande av säckpipan på daglig basis. Hur kommer det sig då att det finns så lite nedtecknat om säckpipans funktion som vallinstrument? Vad spelade man i så fall? Hur ska vi tolka frånvaron av källor?

Frågorna är inte lätta att besvara. En förklaring skulle kunna vara att majoriteten slutat använda säckpipan som vallinstrument i Dalarna vid tiden för våra första källor. Det skulle i så fall stämma överens med föreställningar om att säckpipan var ett ålderdomligt instrument som tillhörde en ”föregångentid” och i så fall kanske inte användes på samma sätt som förut. En annan förklaring vänder återigen en kritik mot artonhundratalets reseskildrare och deras anspråk på säckpipemusiken. Som tidigare har nämnts hade dessa reseskildrare ofta tydliga nationalromantiskt tyngda syften med sina resor och uppteckningar av musik från den tiden. Vi vet att dessa skildringar av Västerdalarnas socknar skedde vid sporadiska tillfällen och att besöken ofta varade under relativt kort tid och främst runt byarna och dess mest närliggande områden. Fåbodarna kunde vara utspridda och svåra att färdas till. Hade våra reseskildrare helt enkelt inte tid eller möjlighet att ta sig till fåbodarna vid just dessa tillfällen? En kanske mer sannolik teori är ett bristande intresse för säckpipemusik generellt och kanske i synnerhet säckpipeklingande vallmusik. Idag finns omkring tjugo upptecknade säckpipelåtar från Dalarna vilket knappt utgör en bråkdel i jämförelse med all fiolmusik som nedtecknades under samma tid. Detta påvisar att säckpipan troligtvis inte tycktes vara lika tilltalande som fiolen trots att den på sina håll var lika vanligt förekommande. Om 1800-talets reseskildrare, som exempelvis von Unge (1826), hört talas som säckpipeklingande vallmusik kan det finnas anledning att tro att han helt enkelt inte såg någon nytta i att dokumentera det eftersom han tenderade att ställa sig kritisk mot säckpipan även som högtidsinstrument. En kvalificerad gissning skulle alltså vara att mycket dokumentation om säckpipans funktion inom fåbodväsendet kan ha medvetet gått förlorat på grund av intressebrist.

Samtidigt går det inte att förmildra att frånvaron av källor är så pass genomgripande att man inte kan utesluta att säckpipan helt enkelt inte användes inom fåbodbruk vid tiden för våra första dalakällor. Om Oppigårds Lars, och eventuellt Nedgårds Lars, använt säckpipa för att valla djur kan det ha varit anmärkningsvärt sällsynt redan vid den tiden. Vallning blev, efter att fåbodbruk blivit satt i ett agrarekonomiskt system (arbetsfördelning och hushållsekonomi i Dalarnas bondesamhällen) i mitten av 1500-talet, ett mer och mer kvinnodominerat yrke under 1600-talet^{xvi}.

Om säckpipan ansetts som ett typiskt manligt instrument (likt fiolen) är det därför möjligt att säckpipan försvann som vallinstrument under samma tid som männen och kvinnornas arbetsuppgifter skiftade inom fåbodväsendet. Detta skulle i så fall kunna förklara varför säckpipan framförallt omnämns som vallinstrument i våra absolut tidigaste källor från tidig medeltid, innan arbetsfördelningen inom fåbodbruk blev satt i system.

Trolldomsinstrumentet?

Visa

VISA EFTER NERGÅRDS LARS, UPPTECKNAD AV E. J. THUNSTEDT. TONEN I FÖRSTA TAKTEN ÄR BORDUNEN. KÄLLA: FORSLUND, 1927, NÅS, S. 38-39.

”...en visa, där man ock tycker sig höra ”påsens” underliga och trolska klang, båda med förspel och uppreningar som ge dem en viss entonigt - men det är den starka höga entonigheten hos finnmarkens skogsvidder liksom något av deras tungsinne i visans ord”^{xvii}.

Vad som verkar har varit en relativt vanlig uppfattning om säckpipan var att den länge associerats med finnmarkerna som omger några av Västerdalarnas socknar och kring Venjan. Vi hör bland annat Maximilian Axelsson (1855) tala om säckpipan i termer - ”bruket af säckpipan - ett instrument, hvilket dock numera är tämligen sällsynt och egentligen endast förekommer i Finnskogarne”^{xviii}.

Många säckpipespelare var finnättlingar och sades spela mycket i finnmarkerna, bland annat tidigare nämnda Lissel Anders Jerk från finngruvan utanför Venjan och den beryktade Nedgårds Lars som växte upp i finska *Sormula* i Nås socken. Dessa marker, som från början beboddes av finska immigranter, var under relativt lång tid segregerade från resten av socknen och behöll länge både sitt språk och sina sedvanor^{xix}. Det tenderade att finnas en viss främlingsfientlighet jämte befolkningen i finnmarkerna och det var inte ovanligt att de beskylldes för att bland annat ha använt trolldom när något oförklarligt hade inträffat. Bland annat beskriver Craelius 1830: ”den kring

finnmarken boende allmogen fullkomligen öfvertygad derom, att Finnarne äga i sin makt hemliga eller öfvernaturliga konster, och anse dem därför öfverallt för trollkarlar”^{xxx}. Nedgårds Lars var också känd för att vara trollkunnig ”precis som sin far”^{xxxi}. Hemmansägaren Rännar Olof, född 1885 i Holsåker, berättade att:

”Nedgårds Lasse han var likasom trollkunnig. Han trollade ihjäl en karl i den här gården. Det vet man då med bestämdhet... En del var vådligt rädda. Den där pojken som dog här i gården hade dock tagit av gubben hans hatt och spottat i den. Då hade han sagt ‘Det här skall du få igen’”^{xxxii}.

Det är inte en helt orimlig tolkning att förutsätta att kombinationen av beryktade trolldom och associationen till finnmarkerna gjorde att säckpipan också kan ha ansetts som ett slags redskap för att bedriva trolldom. I synnerhet eftersom den mest legendariska säckpipeblåsaren som var välkänd i hela Västerdalarna, Nedgårds Lars, trakterade båda egenskaperna. Det har hävdats att Nedgårds Lars nyttjade och spred myten om sig själv eftersom hans udda, kringvandrande levnadssätt krävde det. Både för försörjning och kanske även för att finna ett socialt sammanhang för honom och frun Stina Larsdotter (1821-?)^{xxxiii}. Myten om Nedgårds Lars är tveklöst den mest omfattande som finns om någon av Dalarnas gamla säckpipespelare och det är inte omöjligt att säckpipan delvis fått sitt mystifierade och ”trolska klang” tack vare honom.

I följande citat, av S. Lönnborg 1902, kan man ana en direkt föräning om säckpipans trolska egenskaper: ”Förutom de nämnda instrumenten användes i finnmarken munharpan, med hvilket primitiva instrument finnen lär kunna åstadkomma mycket... på vissa håll säckpipan...”^{xxxiv}. Vad Lönnborg konkret syftar att instrumenten kan åstadkomma vet vi inte, men av den nedsättande tonen i citatet kan vi ana att det skulle kunna röra sig om finnarnas påstådda trolldom med direkt koppling till säckpipan.

Här finns återigen anledning att diskutera hur och varför man har dikterat källorna. Det syns ett övergripande intresse bland ovan citerade källor att betona just det trolska och det mystiska i utläggningar om finnmarkerna och dess invånare snarare än att försöka ge en reell återspeglning. Som tidigare har resonerats anar man ett riktat intresse för en viss typ av berättelser som, återigen, erinrar ett nationalromantiskt syfte.

BILD: WERNER VAN DEN VALCKERT, CC0, VIA WIKIMEDIA COMMONS

Av cirka tjugo upptecknande säckpipelåtar från Dalarna är ungefär hälften tillskrivna Nedgårds Lars. Detta, i hänsyn till tidigare resonemang, skulle kunna vittna om vad man dels som upptecknare men också som sockenbo tycktes skulle tillskrivas mening. Det rör sig inte om slumpen att de mest spännande och mystiska personerna, med de mest unika historierna, får mest gehör i historie- och musikböckerna, vilket verkar ha varit fallet med Nedgårds Lars och hans låtar. Det är lätt att föreställa sig att en upprymd bygdeforskare som Karl Erik Forslund hörde underliga och trolska klanger i en säckpipevisa som har tillskrivits legenden Nedgårds Lars. Kanske görs då även omedvetet val som att prioritera bor i hänsyn mindre häpnadsväckande musik - som den som kan ha spelats i fåbodarna av kvinnor?

Avrundning

I den här artikeln har de mest centrala delarna om säckpipans kulturella funktion i Dalarnas äldre bondesamhällen övergripande betonats. Ett försök att skapa en slags strukturell överblick för var, när, hur och för vem säckpipan spelade en betydande roll. Ett kritiskt öga har vänts mot de källor som avslöjar vad vi vet och många gånger inte vet om Dalarnas säckpipekultur. Trots att mycket dokumentation har gått förlorat på grund av fragmentariska, ofta riktade upplysningar, är dessa samtidigt det enda material vi har som vittnar om den svenska säckpipetraditionen som tills relativt nyligen var i princip bortglömd. Det ska vi vara tacksamma för. Vilka slutsatser kan vi då dra av allt det här? Om vi något optimistiskt skulle påstå att säckpipan kan ha förts vidare i generationer sedan myten om den frihetsberövade spanjoren fram till när många socknar vittnar om att deras sista säckpipeblåsare har avlidit pratar vi om ett spann på närmare 400 år. Även om tidsestimeringen är något generös kan vi onekligen konstatera att säckpipan funnits i många generationers medvetande och har därmed ansetts så betydande att man låtit traditionen gå i arv. Detta avslöjar inte bara att säckpipan haft en social funktion på högtider och fester och som arbetsfunktion när den kan ha agerat vallinstrument. Säckpipan har också haft en betydande funktion för människor i att skapa en relation till det förflutna. En artefakt som vittnade om historien innan dem, men som också formade idéer om den samtid de befann sig i.

Källor och tillkännagivande

Den här artikeln bygger på en sammanställning av de material om säckpipan i Dalarna som finns att tillgå. Detaljer och sidospår som inte har ansetts betydande för den övergripande förståelsen av säckpipans kulturella kontext i socknarna längs Västerdalälven och i Vanån har därför utelämnats. Till exempel har material gällande vandrande spelmän från andra länder och säckpipespel inom militärtjänst i Dalarna utelämnats eftersom detta främst berört säckpipeaktivitet utanför socknarna. Det bör ändå understrykas att vissa sidospår, som exemplen ovan, har eller kan ha haft inverkan på den dåtida säckpipekulturen i socknarna. Även aktivitet på andra håll i Dalarna, till exempel i socknarna längs Siljan, har medvetet utelämnats eftersom mycket tyder på att dessa, förhållandevis, småskaliga säckpipekulturer har mer eller mindre influerats av spelmän från västerdalarna eller Venjans trakten.

Litteratur

Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset

Axelson, Maximilian (1979[1855]). Vesterdalarne: dess natur, folklied och fornminnen. Faks.-utg. Stockholm: Nordiska mus.

Craelius, C. G.: Beskrifning öfver Näs socken, p.34, Falun 1837. Citerad i Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset

Eriksson, Leif & Gudmundsson, Per (1981). Säckpipan i Dalarna: något om ett bortglömt instrument. Falun: Dalarnas mus.

Forsslund, Karl-Erik (1927). Med Dalälven från källorna till havet. Del 2, Väster-Dalälven, Bok 8, Näs finnmark och Säfsen. Stockholm: Åhlén & Åkerlund

Forsslund, Karl-Erik, Med Dalälven från källorna till havet Del 2 Väster-Dalälven, Bok 9 Floda, Åhlén & Åkerlund, Stockholm, 1928

Hülphers, A. A.: Dagbok öfver en resa igenom de, under Stora kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757., Malung Julii 25. Västerås 1762. Citerad i Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset

Larsson, J. (2019). ”Lagpigor och döttrar i Orsa vallängder”. In Thorell, E. & Tiderman-Österberg, J. (eds). *Fäbodlandskap och vallmusik*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund.

Lönnborg, S.: Finnmarken i mellersta Skandinavien, i Ymer hft.2, p.486. Stockholm 1902. Citerad i Citerade i Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset

Rehnberg, Mats (1943). Säckpipan i Sverige. Stockholm

Unge, O.S von: Wandring genom Dalarne år 1826, pp. 40-41. Sthlm 1831. Citerade i Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset

Källor texter

- ⁱ *ibid.* s.37
- ⁱⁱ Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset. s.105
- ⁱⁱⁱ *Ibid.*
- ^{iv} Unge, O.S von: Wandring genom Dalarne år 1826, pp. 40-41. Sthlm 1831. s.402
- ^v Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset. s.109
- ^{vi} *ibid.* s.94
- ^{vii} Craelius, C. G.: Beskrifning öwfer Näs socken, Fahlun 1837. s.34
- ^{viii} Forsslund, Karl-Erik, Med Dalälven från källorna till havet Del 2 Väster-Dalälven, Bok 9 Floda, Åhlén & Åkerlund, Stockholm, 1928. s.186
- ^{ix}Rehnberg, Mats (1943). Säckpipan i Sverige. Stockholm. s. 25
- ^x Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset. s.89-90
- ^{xi} *ibid.* s.90
- ^{xii} *ibid.* s.69
- ^{xiii} *ibid.* s.20
- ^{xiv} *ibid.* s. 109
- ^{xv} *ibid.* s. 323-338
- ^{xvi} ”Laggigor och döttrar i Orsa vallängder”. In Thorell, E. & Tiderman-Österberg, J. (eds). *Fäbodlandskap och vallmusik*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, s 31-39.
- ^{xvii}Forsslund, Karl-Erik (1927). Med Dalälven från källorna till havet. Del 2, Väster-Dalälven, Bok 8, Näs finnmark och Säfsen. Stockholm: Åhlén & Åkerlund. s.459
- ^{xviii} Axelson, Maximilian (1979[1855]). Vesterdalarne: dess natur, folkliif och fornminnen. Faks.-utg. Stockholm: Nordiska mus. s.3
- ^{xix} Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset. s.81
- ^{xx} Craelius, C. G.: Beskrifning öwfer Näs socken, Fahlun 1837. Citerad i *ibid.*
- ^{xxi} Allmo, Per-Ulf (1990). Säckpipan i Norden: från änglars musik till djävulens blåsbälg. Stockholm: Musikmuset. s.335
- ^{xxii} *ibid.*
- ^{xxiii} *ibid.*
- ^{xxiv} Lönnborg, S.: Finnmarken i mellersta Skandinavien, i Ymer hft.2. Stockholm 1902. s.486